
Микола КОЗЮБРА,
доктор юридичних наук, професор

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВ ЛЮДИНИ

Права людини, як і її обов'язки, становлять найважливіший соціальний і політико-правовий інститут, який об'єктивно виступає мірилом досягнень даного суспільства, показником рівня його цивілізованості. І це зрозуміло. Адже саме за допомогою цього інституту особистість прилучається до матеріальних і духовних благ суспільства, до механізмів влади, до законних форм волевиявлення і реалізації власних інтересів. Від рівня забезпеченості прав значною мірою залежать ступінь досконалості самої особистості, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. «Людський вимір», нарешті, є пробним каменем і точкою відліку будь-яких перетворень, які здійснюються в суспільстві.

Не випадково тому проблема прав людини завжди привертала і продовжує привертати увагу фахівців найрізноманітніших галузей суспільствознавства — юристів, філософів, політологів, істориків тощо. Поряд з прикладними аспектами, пов'язаними, зокрема, з їх закріпленням у Конституції та практичною реалізацією, ця проблема має також складні теоретико-методологічні аспекти. До них належать, зокрема, питання про ґенезис, природу та механізми реалізації прав.

Мислителі різних історичних епох і різних народів намагалися дати відповідь на ці питання. Але й сьогодні вони остаточно не вирішені і продовжують залишатися об'єктом наукових дискусій.

Палітра висловлених протягом століть поглядів на ґенезис та природу прав людини досить широка. Однак за всієї відмінності між ними в історії політичної і правової думки домінували і нині домінують два основні підходи до вирішення цієї проблеми.

Згідно з першим підходом права належать людині від природи. Вони належать до основних властивостей, іманентних людині, без яких вона не може бути «членом суспільного союзу». Людину не можна позбавити її природних прав, оскільки таким позбавленням знищується сама природа людської істоти. Інакше кажучи, права становлять елементарні передумови гідного людського існування та розвитку людства в цілому. Завдання держави полягає лише у тому, щоб визнати ці права, закріпити їх у Конституції і законах та ґарантувати їх реалізацію й охорону від порушень.

Теоретичні уявлення про невідчужувані, невід'ємні природні права людини стали відправним пунктом для обґрунтування свободи і рівноправності, недоторканності власності, розподілу влади та інших цінностей сучасної цивілізації. Ці уявлення покладені в основу міжнародно-правових актів про права людини. В їх лоні сформувалася концепція правової держави, яку взято на озброєння конституційною теорією та державно-правовою практикою майже всіх держав Європи.

Другий підхід полягає у тому, що свої права людина отримує від держави, а їх природа є патерналістською (у ролі *pater* — батька якраз і виступає держава). І хоча такий підхід ґенезису і природи прав людини характерний переважно для юридичного позитивізму, який нині переживає період занепаду, він у дещо модифікованому (а швидше, закомунізованому) вигляді використовується й іншими доктринами. Патерналістське тлумачення природи прав людини — це, по суті, те теоретичне підґрунтя, на якому тримались і намагаються триматися всі тоталітарні режими з їх синдромом державної непогрішимості та монополією на все і вся, включаючи права людини. Не була винятком у цьому відношенні і радянська адміністративно-командна система. Прикрите марксистською фразео-

логією (саме прикрите, оскільки погляди К. Маркса на право і права людини, незважаючи на непослідовність і теоретичну вразливість, однак глибші від їх інтерпретації вітчизняними послідовниками К. Маркса), таке позитивістське розуміння ґенезису і природи прав людини стало фактично складовою офіційної ідеології цієї системи, хоча заради справедливості слід сказати, що воно поділялось не всіма науковцями.

Зміщення, на перший погляд, чисто теоретичних акцентів у підході до розуміння природи прав людини мало досить істотні практичні наслідки.

Перетворюючи держави на монополіста в галузі прав, воно тим самим принижувало гідність людини, перетворювало її на прохача (просять же, як правило, безправні) та покірно-вдячного підопічного держави. Це в свою чергу негативно відбивалося на правосвідомості народу, прищеплюючи йому риси покори перед можновладцями, і, нарешті, відкривало можливості для різного роду маніпуляцій і сваволі з їх боку.

Нині ситуація істотно змінилася. Разом з СРСР розвалилася тоталітарна система. Хоч і важко, однак поступово утверджується незалежна українська держава, яка у новій Конституції України іменується соціальною, демократичною і правовою. Відбувається становлення власної правової системи. Змінюються суспільно-політичні погляди людей, відкидаються попередні стереотипи, розширюється науковий світогляд. На відміну від минулих років, коли дані західних досліджень розглядалися, головним чином, під кутом зору «ідеологічної боротьби», тепер вони включаються в орбіту об'єктивного наукового аналізу.

Поступово в цих умовах змінюються також уявлення про права людини. Нині в Україні не тільки серед представників загальнотеоретичного правознавства, а й серед спеціалістів з окремих галузей права не знайдеться палких прихильників патерналістського підходу до ґенезису та природи прав людини, хоча за старою звичкою (інерцією) як у науковій літературі, так і в законодавчих актах ще нерідко можна зустріти вислови типу «держава встановлює права», «право надається» тощо.

Практично, подолавши позитивістську концепцію дарованих державою прав людини і навіть взявши на озброєння теорії правової держави та розподілу влади, які, як зазначалося, сформувались на основі методології природного права, більшість вітчизняних правознавців продовжують залишатися на позиціях економіко-матеріалістичного монізму в розумінні прав людини. Вони розглядаються як явище соціально-історичне, породжене комплексом суспільних відносин, визначальне значення з-поміж яких належить економічним відносинам. Інакше кажучи, права людини згідно з такою трактовкою — це органічний елемент виключно соціальної сутності людини.

Намагаючись іти в ногу з часом, прихильники зазначеної трактовки не заперечують навіть одного з основних положень доктрини природного права — невід'ємність, невідчужуваність прав людини, проте й це положення обґрунтовується соціальною природою прав людини, зокрема тим, що права рівні, однакові для всіх людей.

Зазначені аргументи є досить хисткими. Адже відчужувати неможливо лише те, що іманентне людині, дане їй самою природою, без чого вона перестає бути людиною. Якості ж, надбані людиною як істотою суспільно-історичною, безпосередньо залежать від умов її існування. З їх зміною вони можуть втратитись. І як свідчить історичний досвід, зокрема вітчизняний, практика відчужування ряду прав людини обґрунтовувалася саме специфікою економічного та політичного ладу.

Уявляється, що для неупередженого і глибшого з'ясування ґенезису і природи прав людини слідом за подоланням концепції дарованих державою прав необхідно зробити наступний крок — подолати зазначений матеріалістичний монізм у підході до тлумачення ґенезису і природи прав людини. Ідеться не про заперечення детермінізму, зокрема економічного, і перехід на позиції релятивізму, а про

відмову від фетишизації економічного детермінізму, від протиставлення матеріального та ідеального, природного і соціального в правах людини та праві взагалі. Останнє за своєю природою — це результат багатофакторного впливу — економіки та політики, ідеології та психології, релігії та моралі, національної культури та традицій тощо. Причому визначальне значення має не так якийсь окремий з названих факторів, як спосіб взаємодії між ними, який в різні історичні епохи та в різних регіонах світу істотно відрізняється.

Те саме можна сказати і про права людини. В них переплітається природне і соціальне, матеріальне і духовне, національне і наднаціональне, загальноцивілізаційне. Особливе значення інституту прав і свобод людини в його природно-правовому розумінні визнане нині всіма основними напрямками світової політичної і правової думки, як не викликає сумнівів і те, що ступінь забезпечення основних прав безумовно залежить від природи суспільства, конкретно-історичних умов, зокрема, рівня розвитку економіки. На цій позиції стоїть державно-правова практика абсолютної більшості сучасних розвинених країн.

Застарілий спір відносно того, чого більше у справді невід'ємних, невідчужуваних правах — природного чи соціального, тим більш втрачає свою гостроту у зв'язку з розширенням міжнародними пактами каталогу основних прав і включенням до нього соціально-економічних прав — на працю, відпочинок, охорону здоров'я тощо.

Саме тлумачення прав людини як явища не тільки соціального, а й природного дає змогу закласти основи для докорінної зміни взаємовідносин людини і держави — перетворення людини з покійного підпільного держави-монополіста на вільного і рівного партнера держави, яка має щодо людини не тільки права, а й обов'язки. Головним з них є визнання, дотримання і забезпечення прав і свобод людини. Така концепція прав людини закладена у новій Конституції України і в цьому одна з її головних переваг перед попередніми радянськими Конституціями, які стояли на патерналістських позиціях.

З названої концепції випливають також інші надзвичайно важливі положення Конституції України: про невідчужуваність і непорушність прав, про те, що конституційні права не можуть бути скасовані, про їх рівність для всіх громадян тощо. Це означає, що держава не може позбавити людей їх іманентних властивостей, хоча б які мотиви вона при цьому висувала. Максимум, що дозволяється державі, — це обмеження певних прав для окремих людей чи їх об'єднань і то лише з метою забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам, охорони здоров'я, захисту прав інших людей та за наявності умов, визначених Конституцією і законами.

Друга теоретична проблема, на якій хотілося б коротко зупинитися, — це проблема так званої ієрархії прав. Чи виправдано розставляти права за ступенем їх значення? Чи правомірна постановка питання про більш важливі і менш важливі права людини взагалі?

Здавалося б, відповідь на поставлені запитання мала би бути однозначною: всі права людині потрібні і протиставляти їх немає підстав. Проте виявляється, що далеко не всі дотримуються такої думки. І тут знову ж таки, очевидно, дається взнаки наша радянська традиція. Адже ще порівняно недавно згідно з існуючою офіційною концепцією визначальними серед прав людини визнавались згадувані вище соціально-економічні права — «одне з головних завоювань соціалізму, предмет нашої гордості». Всі інші права людини — громадянські, політичні тощо — вважались похідними від соціально-економічних, отже фактично відсувалися на другий план.

Багато хто схильний обстоювати цю позицію й тепер, розглядаючи соціально-економічні права як «найбільш суттєві, корінні» і розцінюючи будь-який відступ від формулювань цих прав у Конституції УРСР 1978 року як посягання не тільки на них, а й на всю систему прав людини.

Однак можна помітити й іншу крайність у підході до названих прав. Дехто оголошує їх «соціалістичним винаходом», що невідомий сучасним цивілізованим країнам, оскільки, мовляв, зазначені права не можуть бути захищені судом. У кращому випадку вони належать, порівняно з громадянськими і політичними правами, до прав «нижчого розряду».

Насправді питання про соціально-економічні права є набагато складнішим, ніж воно представлено у названих позиціях. Не заперечуючи за вказаними правами якості суб'єктивних прав, визнаних світовим співтовариством нарівні з іншими правами людини, про що свідчить, зокрема, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, разом з тим не можна не помічати, що гарантуюча роль держави щодо цих прав істотно відрізняється від гарантій громадянських і політичних прав. Якщо гарантії останніх окреслюють сферу індивідуальної автономії особистості і містять заборону на втручання у цю сферу будь-яких суб'єктів, включаючи саму державу, то соціально-економічні права, навпаки, вимагають для своєї реалізації активного втручання держави, її позитивних зусиль (звідси, до речі, назва цих прав як позитивних на відміну від перших, які часто іменують негативними).

Гарантуюча роль держави у забезпеченні соціально-економічних прав виявляється, головним чином, у створенні належних умов для реалізації людиною цих прав, а точніше — у покладенні на державу обов'язку розробки і здійснення відповідних соціальних програм.

Немає потреби доводити, що такі програми обумовлюються економічним потенціалом держави, співвідношенням форм власності, домінуючою в суспільстві соціально-психологічною атмосферою та іншими чинниками.

Тому конституційний обов'язок держави у соціальній сфері характеризується меншим ступенем формальної визначеності, ніж її обов'язок у забезпеченні громадянських і політичних прав. Те саме можна сказати стосовно механізмів юридичного захисту вказаних видів прав.

Якщо ми маємо справжній, а не лозунговий, намір міцно стати на шлях побудови правової держави, то мусимо визнати одну з найістотніших її засад, згідно з якою будь-яке право людини і громадянина захищається судом. Нехтування судовим захистом прав неминуче призводить, як свідчить історичний досвід (зокрема, наш власний), до перетворення найліпших конституційних формулювань у декларації, або ж, принаймні, у добрі (хай навіть найгуманніші), але наміри держави.

Визнання ж соціально-економічних прав як прав суб'єктивних, однакових за своїм правовим статусом з громадянськими і політичними правами, тобто такими, що рівною мірою підлягають судовому захистові, потягнув за собою необхідність певної зміни їх формулювань у новій Конституції України порівняно з Конституцією 1978 року, в якій судовий захист усіх прав не передбачався. Це стосується, зокрема, права на працю (особливо на «одержання гарантованої роботи»), права на житло тощо. В умовах, коли держава перестає бути монопольним власником підприємств та установ, вона просто не спроможна гарантувати всім зазначені права, тим більше за допомогою такого ефективного юридичного механізму як судовий захист. Проте і в соціально-економічних правах є багато такого, що може і мусить бути гарантоване вказаним захистом. Це, зокрема, право на оплату праці відповідно до трудового вкладу працівника і не нижче від встановленого законом мінімального розміру, заборона на використання примусової праці, дискримінації у трудових відносинах, пільги для жінок і неповнолітніх, право на безоплатну медичну допомогу в державних і комунальних установах охорони здоров'я, право на безоплатну освіту в державних і комунальних навчальних закладах тощо.

Значною мірою аналогічна ситуація «ранжування» спостерігається також при розгляді співвідношення прав людини, прав націй і національних меншин. Під впливом подій, які відбуваються у ряді колишніх радянських республік, чимало як політиків, так і представників науки — політологів, соціологів, філософів — досить часто оперують тезою: права особистості над усе — вище прав народу, нації, національних меншин. Здавалося б, звучить досить заманливо, в дусі принципів громадянського

суспільства і правової держави, найвищою цінністю яких справді є людина, особистість, її права і свободи. Проте справедливо підкреслюючи пріоритет людини, особистості, прихильники зазначеної концепції також фактично стають на позиції штучного створення антагонізмів між різними категоріями прав.

За всіх розбіжностей щодо трактування прав націй і національних меншин, які існують у сучасній світовій літературі, слід констатувати, принаймні, три моменти.

По-перше, права нації і права національних меншин не є чимось таким, що існує відокремлено, паралельно від прав людини. Це ті самі права людини, хоч іменують їх часто колективними правами (на відміну від індивідуальних прав), відносячи до прав так званого третього покоління (правами першого покоління за цією класифікацією іменують громадянські і політичні права, а другого покоління — соціально-економічні права). Цим самим підкреслюється послідовна еволюція в розвитку інституту прав людини, історичний зв'язок часу, загальний прогрес у цій галузі.

По-друге, права націй і права національних меншин (такі, зокрема, як права на збереження своєї ідентичності, мови, культурної спадщини, традицій, освітні права тощо) належать членам групи, а не групам, хоча реалізація вказаних прав може бути колективною.

По-третє, головне у співвідношенні прав націй і прав національних меншин полягає не так у співвідношенні понять, як в обсязі прав та межах їх здійснення. Основне право нації — це право на політичне самовизначення (аж до утворення своєї власної держави), якого не мають національні меншини.

Всі права — і індивідуальні, і колективні — рівною мірою необхідні для розвитку особистості. Вона не може сформуватися в якійсь безформній, безликій масі. Особистість є результатом духовного руху нації чи національної меншини, до яких належить. Держава, що не забезпечила розвитку їх культури, мови, самобутності, тим самим не тільки заперечує принцип пріоритетності особистості, а й порушує її права.

Звідси випливає, що будь-які спроби ранжування прав людини різних категорій неприпустимі. Вони створюють штучні перепони на шляху реалізації та захисту цих прав, перешкоджають їх поступальному рівномірному розвитку.